

KEMÉNYFI RÓBERT

*„...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és
szórványok védelme ügyében...”*

DOKUMENTUMOK A SZÁZADFORDULÓS
MAGYAR NEMZETISÉGI POLITIKA TÉRBELI TÖREKVÉSEIRŐL

A 20. század fordulóján a magyar nemzetiségi politika eszmei hátterét, a jogi alapokat tekintve, „elvileg” még mindig az 1868. évi nemzetiségi törvényben megfogalmazott politikai nemzetfelfogás („oszthatatlan, egységes magyar nemzet”) határozta meg: „...a magyarok, románok, szlávok, szerbek, oroszok és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosítottak” (Schlett 2002. 191).¹

Habár a „kisebbségi magyar variáns” (Szarka 1995. 27): a kulturális-nyelvi egyenlőséget középpontba helyező liberális Deák-Eötvös-féle elgondolás érvényesül a nemzetiségi törvényben, az állam- (vagy politikai) nemzet eszméje fokozatosan megváltozott, és a gyakorlati politikában a magyar dominanciát hirdető elképzelések jelentek meg. A nemzetiségi törvény elfogadását követő évtizedek összegyűjtött kormányzati iratai viszont pontos láttelepet adnak a nemzetiségi együttélést szabályozó törvénykezés bonyolultságáról, a '68-as alapelveknek az egymásnak feszülő nemzeti (magyar), nemzeti kisebbségi érdekekből fakadt meghasonlásáról.² A dualizmus kormányainak nemzetiségi fel- és leirataiból, törvényeiből, rendeleteiből kirajzolódó háló árnyalt képet ad a kor nemzetiségi politikájának súlypontjairól. Nevezetesen arról, hogy az államigazgatás és társadalmi szervezetek/élet különböző szálain a magyar uralkodó elit és az ország nemzetiségei között folyamatos érdekellentét feszült. A (nemzetiségi) pénzintézeteket, oktatást, sajtót, kivándorlást, egyházakat, egyesületeket, választásokat, választójogot, politikai mozgalmakat, pártokat, kereskedelmet, nyelvhasználatot, demográfiát, katonaságot érintő intézkedések, parlamenti, kormányzati viták azt mutatják, hogy a fő politikai irányvonalat tekintve a magyarság a huszadik század első évtizedére lényegében feladta az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerező, majd az 1868. évi törvényben megfogalmazott államnemzeti koncepciót, és helyette kultúrnemzeti elgondolások léptek határozottan előtérbe. Ebből a koncepció-

¹ A törvény vitáját lásd Schlett 2002. A politikai háttérről: Arató 1960. 444–448; Szarka 1995. 16–27; A. Gergely 1997.

² Lásd Kemény 1952–1985.; Kemény–Szarka–Szász 1999. Különös tekintettel lásd az egyes kótetekhez írt, az iratokat összképében értékelő bevezető fejezeteket. Lásd még Balogh 2002.

váltásból/változásból logikusan következik, hogy a („most már alapvetően”) magyar nemzetállam területén élő nem magyar nyelvű kisebbségek – az 1868-as államnemzeti elgondolással szemben, amely a kisebbségeket éppen az államalkotó nép részévé „emelte” – elvi egyenjogúságukat elvesztve nemzeti kisebbségi státusba „süllyedtek” (Hobsbawn 1997. 23–61; Gergely 1997. 42–49). Ezt a társadalmi/nemzetiségi folyamatot számos, a fent felsorolt területeket érintő dokumentumból tudjuk rekonstruálni. A kormányzat azonban a kisebbségeknek nemcsak a kultúrában, a politikai, gazdasági életben betöltött szerepét igyekezett szabályozni, hanem „figyelt” a nemzetiségek demográfiai, statisztikai és ebből kimutatható *térbeli mozgására*, változó térszerkezetére, az országon belüli „térfogaló erejére” is. A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal és a Miniszterelnökség közötti levélváltások, átiratok pontosan jelzik: a statisztikai és geográfiai (térképi) adatoktól egzakt indikátorként elvárták, hogy kövessék nyomon Magyarország nemzetiségi térszerkezetének alakulását.

Magyar Királyi Ministerelnök

Tárgy: Vallás- és közoktatás-ügyi minister Tordán az oláhság térfoglalása tárgyában.

Bizalmas, k.s.k.

A m. kir. Központi statisztikai hivatal igazgatójának.

A vallás- és közoktatás-ügyi minister úr m.é. december hó 4-én 4313. eln. Sz.a. kelt átiratával, Méltóságod adatai alapján, szóvá tette hivatali elődömnél az Oláhságnak Tordán mutatkozó térfoglalását s kérte, hogy a baj elhárítására szükséges teendőket esetleg Méltóságod bevonásával, tétessenek meg.

A mutatkozó *nemzetiségi térfoglalások elhárításának eszközeivel* okvetlenül kell foglalkoznunk, de intézkedések csupán a helyzet teljes ismerete, az összes tekintetbejövő körülmények alapos felderítése és mérlegelése után volnának tehetőek.

Ha megfontoljuk, hogy a magyarság az összes népességnek

1880-ban	Magyarországon 46,65%-a,	a Magyarbirodalomban	41,21%-a
1890-ben	Magyarországon 48,61%-a,	a Magyarbirodalomban	42,81%-a
1900-ban	Magyarországon 51,4 %-a	a Magyarbirodalomban	45,4 %-a

volt: úgy a magyarság térvesztéséről komolyan beszélni nem lehet s az e tekintetben időnkint mégis fel-felmerülő aggodalmak csak a teljes tájékozatlanságnak, vagy a túlajtott hazafias érzelmeknek kifolyásai lehetnek.

Hogyha tehát a nemzetiségek térfoglalásáról időről-időre mégis hallunk alapos panaszokat, mint a jelen esetben is, *úgy csak lokális természetű bajról, a nyelvhatárok kedvezőtlen eltolódásáról lehet szó*. Ezen eltolódások főleg abból a szempontból károsak, hogy az ország egész területének a *magyarság részéről leendő, lehetőleg teljes megszállását hátráltatják*, s mint ilyenek megakadályozandók.

Erre való tekintettel első sorban nem az elmélet, hanem a kormányzás gyakorlati szükségleteinek megfelelő módon és a legutolsó nép számlálás adatainak felhasználása mellett, megvolnának állapítandók a magyar-nemzetiségi nyelvhatároknak azok pontjai:

1. a hol a magyarság térhódítása az országos átlagot meghaladta,
 2. a hol a magyarság térfoglalása az országos átlagon alul maradt,
 3. a hol a magyarság stagnált vagyis a státság nem változott,
 4. a hol az egyes, külön-külön megnevezendő nemzetiségek csekélyebb mértékben tért hódítottak. A „csekély mértékben” fogalomnak számban való megállapítását Meltóságod belátására kívánom bizni,

5. a hol a nemzetiségek jelentékeny mértékben hódítottak tért.

E kategóriákon belül az egyes helyek vidékeinek megfelelő sorrendben volnának foglalandók.

Miután pedig a nemzetiségek a nyelvhatárokon kívül még egyéb exponáltabb pontokon is terjedhetnek, az imént felsorolt 3., 4., és 5. kategóriák szerint egy külön kimutatásban ezen utóbbi helyek is fel volnának sorolandók.

Annak megjegyzése mellett, hogy a helyzetnek s a fejlődésnek számokban való kimutatásán kívül szívesen venném annak graficus kimutatását is, még kiválóan hangsúlyoznom kell jelent leiratomnak különösen bizalmas természetét.

Fogadja stb.

Csatolandó az iktatmány, 1 db.

Budapest, 1903. évi július hó 31-én.³

A fenti dokumentum olvasata kettős.

1. Egyrészt utal arra, hogy gyakorlatilag az 1868-as kisebbségi törvény alapelgondolásán túllépve, a „kultúr-nemzetivé” váló gondolatkörben a magyar kormányzat tizenöt évvel az első világháborút lezáró békerendszer előtt már területvesztési veszélyt látott a Magyar Királyság területén élő nemzetiségek törekvéseiben.⁴

2. A leirat második olvasata viszont azt a korban uralkodó képzetet tükrözi, amely – demográfiai adatok alapján – azt hirdette, hogy a magyarság magas természetes szaporodási mutatójával és asszimiláló erejével képes lesz kitölteni a rendelkezésére álló egész államteret. E folyamatból az következik, hogy „nincs ok félni” a nemzetiségek területi terjeszkedésétől, hiszen a magyarság számának növekedése geográfiai értelemben is fel fogja tölteni a Kárpát-medencét.⁵ Ennek az elvnek megfelelően, jóllehet a leirat azt tudatja, hogy „nincs nagy (lokális természetű) baj”, a románság előretörése nem lesz átütő, nem veszélyezteti a magyar „etnikai térkitöltő erőt”, mégsem maradt e levél további intézkedések nélkül. A Khuen-Héderváry kormány rövid regnálása alatt (1903. június 27.–1903. november 3.) ugyanebben a tárgyban, azaz a nemzetiségek geográfiai előretöréséről kér a Magyar Királyi Statisztikai Hivataltól a kormányzati munka számára olyan anyagokat, amelyek a napi

³ OL. K26 -1909-XXV. 181 (4745/902.) Az összes dokumentumban a kiemelések mind tőlem – K. R. A dokumentum aláírása nagy valószínűséggel Romy Béláéval (miniszterelnökségi osztályvezető) azonosítható.

⁴ A magyar kultúr-nemzeti elgondolás kialakulását és a rá adott nemzetiségi válasz részletes bemutatását lásd Katus 1988. 1003–1063. – Nemzetközi keretekbe ágyazva: Altermatt 2000. 139–143.

⁵ Lásd ehhez árnyalt háttérként Katus elemzéseit: Katus 1980. 270–289; 1995. 13–21; Nagy 1997. 295–307; Szarka 1997. 397–407; 1998. 263–267.

politikai döntéshozatalt és egyben a magyar (tehát nem össznemzeti) „területvédő” érdekeket szolgálják (1903. augusztus 22.).⁶ A leiratra már Fejérváry Géza (1905. június 18.–1906. április 8.) kapta meg a választ.

Az etnikai térképezés története a huszadik század első felében számos újonnan, egyre finomabb ábrázolási módszerekkel készült nemzetiségi térkép elkészüléséről tudósít (Kocsis 1996. 167–180; 1998. 279–301; Sebők 1994. 85–91). Jóllehet az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép- és Délkelet-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a 20. század első évtizedeiben, a politikai döntések előkészítésénél, majd alátámasztásánál jutott, és döntő feladatát – magyar részről ugyan nem sok sikerrel – az országhatárok módosításánál töltötte be. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térvetületek ábrázolása – az alkalmazott színszimbolikától kezdve a szerkesztési módszerek soráig – a kartográfia és a földrajz tudományain belül nem utolsósorban nemzeti törekvések kiszolgálójaként az anyanyelvi/nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a 19. század végén, a 20. század elején vált. Tudjuk, hiszen maga Teleki Pál írta le, hogy az első világháborút lezáró békeszerződéshez kifejezetten politikai érdekek miatt készítettek nemzetiségi térképeket (Teleki 1937. 60–70), ugyancsak *politikai „megrendelés”* készítette már a századfordulón a Statisztikai Hivatalt arra, hogy etnikai kartográfiával is foglalkozzanak. A nemzetiségi kartográfia történetében rövid említésként, „ártatlanul meghúzódó” 1908-as közigazgatási térkép elkészítése érdekében nagy anyagi erőfeszítések mozdultak meg és – pártállástól függetlenül – maga a mindenkori miniszterelnök állt a háttérben.

Magyar Királyi Ministerelnök

Bizalmas, k.s.k.

A m. kir. központi statisztikai hivatal igazgatójának.

A nyelvhatárookra vonatkozó vizsgálatok állásáról f.é. július hó 7-én 4661. eln. sz. a. tett becses jelentésére válaszolva, értesitem Méltóságodat, hogy az abban előadott munkatervet a *magyar nyelvhatárok nemzeti védelme céljából* tervezett actió szempontjából ezennel jóváhagyom és a munkálat megindítását kérem. Együttal utasítottam dr. gróf Klebelsberg Kuno, keb. ministeri titkárt, szakelőadómat, hogy a további részletek megbeszélése iránt lépjen Méltóságoddal érintkezésbe.

A folyó évi költségekre 1.000 k.-t idezárva, tudomására hozom Méltóságodnak, hogy a jövő évi állami költségvetésben

1. a jövő évi munkaköltségekre 5.000 K.-t,
2. az ethnographiai térképeknek előállítására pedig 13.000 K.-t állítottam be a miniszterelnökség budgetjébe.

⁶ A levelet lásd Keményfi 2001. 63–70.

A 2. pont alatt említett 13.000 K. természetesen egyszersmindenkorra adatik, holott az 1. pont alatt említett 5.000 K. azon egynehány évig fog folyósíttatni, míg a munkálat befejezést nem nyer.

Végül kérem Méltóságodat, hogy a most folyósított, valamint a jövőben folyósítandó összegekről legyen szives majd annak idején elszámolni.

Lássa Kazár Adolf főizgató úr a külföldi alapból 1.000 K.-nak csatolása végett.

Lássa Klebelsberg titkár Vargha Gyula ministeri tanácsos urral leendő jelentkezés és a részletek megbeszélése végett.

Budapest, 1905. évi november hó 27-én.⁷

A munkálatokat tehát a Fejérváry-kormányzat is finanszírozta. Az 1892-ben bevezetett (és 1925-ben megszűnt) aranykorona értéke 0,3048789 gramm aranynak felelt meg. Jelenleg egy gramm arany ára 2500 Ft körül mozog, tehát a mai értéke a koronának 833 Ft. Napjaink viszonyaira átszámítva a 13 000 koronás előállítási költség majdnem 11 millió forintnak felel meg, illetve a munkaköltség évi 5000 koronája 4,2 millió forint lenne napjainkban. Ezeknek az összegeknek a jelzésértéke kettős. Egyrészt az, hogy az országos költségvetésbe a legfelsőbb szinten beépítették a nemzetiségi földabrosz előállítási összegét, a térkép elkészítésének államérdekű fontosságát bizonyítja. Másrészt – jóllehet a napjaink értékére átszámított pénzösszeg egy ekkora vállalkozás számára átlagosnak mondható⁸ – a pénznek a korabeli életszínvonalhoz viszonyított nagysága azt is jelzi, hogy a kormányzat mindenképpen meg akarta teremteni a biztos, nyugodt anyagi háttérét a vállalkozásnak. Ha az adott kor bérvizonyaiba illesztjük a térkép előállítási költségeit, akkor szembetűnik az összegek nagysága. A századelőn például 14–16 korona volt száz liter bor, 15 fillér volt egy liter tej (1K=100 fillér), a napszámber (férfi) pedig 2 korona volt!⁹

A térkép kivitelezése 1908 első felében jutott a végső szakaszához. A munka a Wekerle-kormány (1906. április 8.–1910. január 17.) alatt fejeződött be.

M. kir. Központi
Statistikai Hivatal

Nagyméltóságu Ministerelnök Úr!

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi február hó 9-én 2667. szám alatt kelt nagybecsű leiratára, a következőket van szerencsém tisztelettel jelenteni:

A nemzetiségi térképek sokszorosítása az e célra rendelkezésre bocsátott 13.000 korona hitelből feltétlenül fedezhető lesz, sőt ez összeg erejéig a térképeknek nem 200,

⁷OL. K26 -1909-XXV. 181. A dokumentum aláírása nagy valószínűséggel Romy Béláéval azonosítható.

⁸A mai OTKA költségvetésekben egy ekkora összeg beállítása közepes finanszírozásnak mondható.

⁹Új magyar lexikon. 4. 1961. 212; Budapest: Akadémiai Kiadó.

hanem 300 példány készíthető el, és pedig 200 példány a nemzetiségi térképekből, 100 példány pedig a magyarul tudást feltüntető térképekből.

A térképek eredeti lapjait a m. kir. államnyomda fogja szállítani és pedig a tisztelettel idecsatolt ajánlat szerint összesen 1660.91 korona árban. /: A sokszorosításhoz szükséges 300 példányon kívül 10 példány az előkészítés céljaira, 50 példány pedig a sokszorosítás közben előfordulható elrontás pótlására szükséges:/.

A térképek sokszorosítását /: a községek nagyságát jelző karikáknak s a nemzetiségeket, illetve a magyar nyelvismeretet jelző különböző színeknek az államnyomda által szállított térképlapokra való átvitelét:/ a tisztelettel alulírt hivatalnak grafikai munkákra szerződéses vállalkozója, Klösz György és fia cég fogja végezni, a ././. Alatt idecsatolt ajánlata szerint részben szerződéses árakon, részben azok tetemes mérséklésével, összesen 10.000 koronaért.

A 13.000 koronából ilyképen fenmaradó 1339 korona 9 fillér nem lesz ugyan elegendő a sokszorosítás körül a tisztelettel alulírt hivatalnál végzendő munkákra, mert a sokszorosítás céljaira az összes községi köroket újra kell szerkeszteni s a térképek korrekuráját is végezni, de igyekezni fogok e munkákat oly takarékosággal intéztetni, hogy a hivatal térképésze munkaerejének felhasználásával, az említett maradványösszegekből s esetleg a nyelvhatári munkákra rendelkezésre álló hitel némi töredékéből azok költségei fedezhetők legyenek.

E számítás szerint a 13.000 korona összköltségéből egy nemzetiségi térképre esik /: a felragasztás és vászonra huzás költségei nélkül:/ 45 korona 50 fillér, a magyarul tudás térképeiből pedig egy példányra 39 korona.

Ha azonban a nemzetiségi térképből 50 példányt, a magyarul tudás térképeiből pedig 25 példányt a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló miniszterelnökség s a mély tisztelettel alulírt hivatal házi szükségletére leszámítunk, s a 13.000 korona költséget a ministeriumoknak adandó többi példányszám közt /: 150 nemzetiségi térkép s 75 térkép a magyar nyelvismeretről:/ osztjuk szét, ez esetben nemzetiségi térképek egy példányára 60 korona 60 fillér, a magyarul tudás térképeinek egy példányára pedig 52 korona jut.

Midőn még tisztelettel megemlítem, hogy a statisztikai hivatal térképészeti osztálya ez idő szerint ugyan még a vallás- és közoktatásügyi, továbbá a kereskedelemügyi minister utak megbizásából a londoni magyar kiállítás céljaira szükséges grafikonok előállításával van elfoglalva, de május hó első felében már a nemzetiségi térképek sokszorosításához szükséges munkához kezdhet s az egész térkép sokszorosítása a folyó év őszén elkészülhet, mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, kegyeskedjék eddigi intézkedéseimet jóváhagyólag tudomásul venni, a tisztelettel alulírt hivatalnál felmerült költségekre 1339 korona 9 fillér összeget, továbbá a nyelvhatári munkáknál most szintén felmerülő költségekre 1000 korona előleget utólagos elszámolás kötelezettsége mellett utalványozni.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1908. évi április hó 15-én

Vargha Gyula
ministeri tanácsos,
igazgató.

Nagyméltóságú Wekerle Sándor, b.t. tanácsos, m. kir. miniszterelnök urnak.¹⁰

¹⁰ OL. K26 -1909-XXV. 181 (1757/908.)

A Statisztikai Hivatal által készülő nemzetiségi és a vele párhuzamosan szerkesztett magyarul tudókat feltüntető térképek hasznáról, illetve az ország nemzetiségi/anyanyelvi térbeli helyzetét megjelenítő módszerekről – igaz, igen bizalmasan – a Miniszterelnöki Hivatal részletesen tájékoztatja az állami hivatalok vezetőit, hogy azokat a gyakorlati államigazgatási munkához – titkos, eligazító háttéranyagként – megrendeljék.

M. E. I.
Bizalmas

A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelme ügyében itt folyamatban lévő actió helyes és célszerű irányítása szükségessé tette azt, hogy az ország határain belül folyó e nemű munkálatok részére, megfelelő segédeszközökről is gondoskodjunk.

Ily segédeszköznek tekinthetők azon térképek, melyeknek a m. kir. központi statisztikai hivatal által utmutatásom mellett való elkészítése most van folyamatban s a melyek az 1900. évi általános népszámlálást vévén alapul, az anyaország lakosságát, graphikai uton, kétféle szempontból tüntetik fel.

E most készülő térképek egyik fajtája ugyanis azt leend hivatva szemléltethetővé tenni, hogy az ország különböző nemzetiségei, községenként miként vannak megoszolva, tehát a legkisebb közigazgatási alakulatokig lemenve, hogyan vannak a magyarság között elhelyezve. Ugy a magyarság, mint a különböző nemzetiségek más és más színekkel lesznek e térképen megjelölve és pedig minden községet egy-egy kör fog jelezni, mely természetesen a község lakóinak számához arányos lesz. Ha egy községben különböző nemzetiségek laknak, úgy annak a községnek a köre annyi szeletre lesz felosztva, a hányféle nemzetiség a községben van s minden szelet az illető nemzetiség színével lesz kifestve úgy, hogy a térképekre rajzolt mértékek alapján megállapítható lesz, hogy mennyi a község összlakóinak a száma, hányféle nemzetiség lakja az illető községet és hogy számarány szerint hogy oszlanak meg a nemzetiségek minden egyes községben.

Miután pedig a magyar birodalom ilyen egész térképét nehézkes volna egy papírlapon elkészíteni, azért az egész ország térképe kisebb szelvényekre fog oszlani, mely szelvények természetesen összeilleszthetők lesznek. Az ország térképnek összes szelvényei tesznek egy térképet, melynek ára 60 K. 60 fillér.

A statisztikai hivatalnál készülő térképek másik fajtája, ugyanezen rendszer szerint, azt van hivatva feltüntetni, hogy az ország lakói a magyarul tudás szempontjából – községenként – miként oszlanak meg.

A községeket e térképeken is a lakosság számarányához mért körök fogják jelezni, azonban e térképen csak kétféle színezés lesz és pedig az egyik szín a község lakóinak magyarul beszélő, a másik szín pedig a magyarul nem tudó részét fogja graphikai uton feltüntetni.

Természetesen e térkép is több szelvényből fog állani, a melyek egymással szinté összeegyeztethetők lesznek, ára pedig e térképnek 52 K.

A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelmét célzó helyes nemzeti politikát e térképek nélkül irányítani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsúlyoznom alig szükséges.

De nézetem szerint nagy jelentősége van e térképeknek nem csak az itteni actiók szempontjából, hanem az államigazgatás minden ágában kifejtett kormányzati tevékenység helyes irányíthatása szempontjából is, miért is szükségesnek tartottam – mielőtt a kétféle térképet megfelelő számban megrendelném – Nagyméltóságodhoz kérdést intézni, vajon nincs e a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló ministe-

riumnak, vagy az alárendelt hatóságoknak e térképek néhány példányára szüksége s ha igen, mindkét fajtából hány darabot óhajtana Nagyméltóságod megrendelni.

Van szerencsém Nagyméltóságodat tisztelettel kérni, méltóztassék velem sürgősen közölni, hogy hajlandó-e a fent említett térképeket megrendelni s ha igen mindegyik fajtából hányat kívánna Nagyméltóságod átvenni.

Budapesten, 1908. évi május hó 8-án

A miniszterelnök helyett:

államtitkár.¹¹

A nemzetiségi kartográfia térképekkel szembeni követelményeit a múlt század első évtizedeiben már pontosan megfogalmazta: nyújtsanak világos képet az egymás mellett élő nemzetiségek földrajzi elhelyezkedéséről, tömegéről, települési helyzetéről:

1. adjanak tehát képet arról, hogy *hol* élnek az adott nemzetiséghez tartozó lakosok;

2. adjanak a térképek információt arról, hogy *mekkora* az adott nemzetiséghez tartozók száma a területen (és az egymás közötti számarányról);

3. adjanak képet arról is, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozók mennyire élnek egymás közelségében, és az etnikumok elhelyezkedése a térben *mekkora keveredésre utal*;

4. szemléltessék a *népsűrűséget* (Jakabffy 1994. 7–12; Milleker 1935. 189–203).¹²

Maga a térkép a természetéből következően a kulturális jelrendszerek hálójába is pontosan beilleszthető, sőt a térkép egyik plasztikus példája a képmásszerű jelek típusának is. A jelelmélet szerint a térkép tehát *ikon*, azaz *képszerű* jel, amely valamiképpen hasonlít a tárgyára. Fontos tulajdonsága a jelrendszeren belül a térképi (képszerű) jelnek, hogy a vevő nyelvektől függetlenül képes az üzenetet dekódolni, hiszen ez a jeltípus vizuális módon, egyetemes eszközkészlettel kódolja a közvetítendő üzenetet (Hoppál 1992. 16–23). A térkép univerzális kódoltságából azonban az is adódik, hogy szükségyszerűen a valóság leegyszerűsítése, ezért tehát a térkép csupán eszmei *modell*, absztrakció. Az ikonikus (képszerű) természete mellett szimbolikus (jelszerű) vonásai is vannak. A megismerés sajátos eszköze, konkrét és szemléletes, ám egyes célokra jobban, más célokra kevésbé alkalmazható. A térképi egyszerűsítés (generalizálás) jellegét a térkép rendeltetése dönti el. A térkép *szerkesztője határozza meg, hogy milyen adatokat, milyen alaptérképre visz fel* (Török 1987. 143–152).

¹¹ OL. K26 -1909-XXV. 181 (1757/908.) Nincs aláírás.

¹² Átfogó kritikát ad Milleker a nemzetiségi térképek szerkesztési módjainak hiányosságairól. Lásd még a nemzetiségi térképezés módszertanáról átfogó írásként Teleki-Rónai 1937.

Ám az intenzív generalizálás a kis méretarányú térképeken megjelenített makroszintű etnikai folyamatoknak csak azon tulajdonságait emeli ki (egyszavas statisztikai válaszok alapján), amelyek csupán az adott térség legalapvetőbb etnikai összetevőiről (szerkezetéről) adnak felületes benyomást. Éppen e tulajdonsága miatt az európai modern nemzetállamok megalakulásának története azt mutatja, hogy a nemzetiségi/nyelvi térképek és statisztikák vagy eleve ideológiai megfontolások alapján készültek vagy lehetőséget nyújtottak/nyújtanak a (nemzetállami) politikai érdekeknek megfelelő kihasználásra. Az etnikai térképszerkesztők igyekeztek például minél plasztikusabb ábrázolási módszerekkel minél több adatot megjeleníteni. Sok tanulmány, kötet született az egyes etnikai térképek szerkesztési módozatainak bemutatásáról, azok előnyeiről, hátrányairól (főként a népsűrűség megjelenítésének nehézségeiről). Az etnikai földrajz, a nemzetiségi kartográfia története viszont azt is tükrözi, hogy ennek a tudományágnak az eredményei még akkor is kiforgathatók, politikai célra kihasználhatók, ha a legnagyobb tudományos pontossággal és elfogulatlansággal készülnek, hiszen Közép-Európa népeinek nemzetállami, területi szempontú törekvései nem voltak és nincsenek ma sem tekintettel etnikai szempontokra. *Nincsenek semleges etnikai térképek.*¹³ Teleki Pál maga is elismeri, hogy hiába a legprecízebb tudományoság, egyszerűen nem készülhet Európa középső felében mindenki által elfogadott, „politikailag semleges” nemzetiségi térkép, hiszen éppen az etnikai és államhatárok egymásnak meg nem felelése okozza a térség népei között feszülő alapvető ellentéteket. Bár csak burkoltan, de Teleki maga is utal rá, hogy a magyar térképészetnek is „sajátos célból” (azaz politikai okok miatt – K. R.) az első világháborút lezáró béketárgyalásokra igenis kellett etnikai térképet készítenie olyan ábrázolási móddal, amely a magyarság számát, sűrűségét, elhelyezkedését a legpontosabban és egyben a legplasztikusabban, a *leglátványosabban* ábrázolja (Teleki 1934. 30–50). A magyar kartográfiai gyakorlatban az előbb említett „leglátványosabb” jelző olyan optikai és pszichológiai hatásokat jelent, amelyekről külön értekezések nem szólnak, hanem az etnikai térképezés tudománytörténete által legitimált hallgatólagos megállapodás részeit képezik, nevezetesen, a térképek ábrázolási jelrendszere és színei. A különböző diagramok, ábrázolási módozatok (kör, gömb, kocka, oszlop) a nem szakember térképolvasót tévútra vihetik a nagyságrendek megítélésében. De a színek is olyan irracionális, emocionális hatásokkal bírnak, amelyek más képet, összbenyomást keltenek az egyes etnikumok területi nagyságáról, „terület-birtokló erejéről”.¹⁴

A fentebb közölt le- és feliratok pontosan tükrözik az előzőekben bemutatott törekvéseket, azaz hogy mind szerkesztésében (pl. az újszerű kördiag-

¹³ Általában is a térképek politika általi meghatározottságáról: Farinelli 1999. 38–45.

¹⁴ A kérdésről részletesen lásd Keményfi 2004. 120–141.

ram-módszer), mind összhatásában (pl. színalkalmazás)¹⁵ az elkészült köz-igazgatási és egyben anyanyelvi térkép plasztikus képet adjon a magyarság „térkitöltő” képességéről, a kisebbségek pillanatnyi geográfiai helyzetéről. De ez igaz fordítva is. Egy „rossz, idegen kézbe” kerülő etnikai térkép a magyarság ellen is fordítható, hiszen e mappáknak az olvasata meg is fordítható. Nem véletlen, hogy minden iratot „bizalmas” jelzettel láttak el, illetve a térképek elosztásánál is fokozott elővigyázatosságra szólítottak fel.¹⁶

M. kir. központi
Statisztikai Hivatal

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Hivatkozással Nagyméltóságodnak folyó évi április hó 10-én 1617 szám alatt kelt nagybecsű rendeletére, tisztelettel van szerencsém jelenteni, hogy kellő időben megterveztem az intézkedéseket az iránt, hogy a magyarul tudást feltűntető térképekből a tervezett 100 példány helyett 150 példány készüljön.

E térképek elkészítése július vagy augusztus hónapokban várható, minthogy azonban a nemzetiségi térképek már elkészültek, tiszteletteljes véleményem szerint kívánatos volna a térképek szétosztása tekintetében végelegesen dönteni, sőt a szétosztást mielőbb meg is kezdeni, hogy a nemzeti munka minden ágánál nélkülözhetetlen nemzetiségi térképeket már most használhassák az érdekeltek.

A Nagyméltóságod folyó évi 688 szám alatt kelt magas rendeletével leküldött szétosztási jegyzéket tehát a tisztelettel alulírt hivatal javaslataival kiegészítve, a következő észrevételekkel vagyok bátor Nagyméltóságod magas döntése elé terjeszteni.

A Nagyméltóságod által megküldött jegyzékből a budapesti és kolozsvári tud. Egyetemek könyvtárának, valamint a magyar földrajzi társaságnak törlését vagyok bátor javasolni. Mindhárom helyen olyan nagy publicitásnak lenne kiszolgáltatva a szigorúan bizalmas jellegű térkép, a mi könnyen nemzeti érdekeink veszélyeztetésével járhatna. Ugyanezen okból a Magyar Nemzeti Múzeumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának adandó példányszámot is kettőről egyre vélném leszállítandónak, hogy a térkép mindkét helyen ne közhasználatra álljon, hanem bizalmas megőrzés végett helyeztessék el.

Nem vettem fel a jegyzékbe az aktív államférfiakat /:ministereket és államtitkárokat:/ abban a föltevésben, hogy az egyes ministeriumok által rendelt példányszámból ez a szükséglet fedeztetni fog. Ugyanezen okból nem vettem föl állami hivatalokat sem; egyetlen kivétel az országos levéltár, a mely közhitelességű helyen kívánatos volna a térképeket – idővel beálló történeti becsük miatt is – elhelyezni. A belügyi és a közoktatásügyi tárca által rendelt példányokból hihetőleg fedeztetni fog a főispánok és tanfelügyelők szükséglete is, a kiket saját vármegyéjük s azok közvetlen környékének térképével kellene ellátni. Néhány, a nemzetiségi kérdéssel érdemlegesen foglalkozó főispán részére azonban nem ártana az egész ország térképét megküldeni; ezek neveit voltam bátor a jegyzékbe fölvenni. A jegyzékben szereplő többi közéleti kitűnőség föl vételét talán nem szükséges bővebben indokolnom. A tisztelettel alulírt

¹⁵ A magyarság (természetesen) vörössel ábrázolva, a románság minőségi kontraszthatásnak megfelelően a telített vörös mellett tompa halvány barnával megjelenítve (és így eljelentéktelenítve...).

¹⁶ A dokumentum melléklete csupán 50 intézményt és személyt jelöl meg, akik kézhez kaphatják a térképet.

hivatal a jegyzékben foglalt részletezés szerint bátorodik még további szétosztásra is 5 példányt kérni, a jövőben fölmerülhető szükséglet fedezésére.

Minthogy a nemzetiségi térkép kizárólag a magyar nemzeti célokat van hivatva szolgálni, s határozottan káros volna, ha ellenségeink is használhatnák, bátor vagyok azzal a tiszteletteljes javaslattal lépni Nagyméltóságod elé, hogy abban az iratban, a melylyel a térképeket szétküldetni méltóztatik, méltóztatásuk különös nyomatékkal kiemelni, hogy ez a térkép szigorúan bizalmas kézirat gyanánt használandó s gondoskodni kell, hogy avatatlan kezekbe semmi körülmények közt se kerüljön.

Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1909. évi június hó 17-én

Vargha Gyula
ministeri tanácsos,
igazgató.

Nagyméltóságú Wekerle Sándor, b.t. tanácsos, m. kir. miniszerelnök urnak.¹⁷

Az 1868-as kisebbségi törvényből „elvileg” az következne, hogy az államter nemzetiségektől függetlenül csak összefogja az ugyanazon jogi-politikai kerethez tartozó polgárokat. A területi határok csak politikai kereteket jelölnek ki, a térbeli etnikai határoknak tehát nincs jelentőségük. A magyar kisebbségi politika és törvényalkotás a 19. század közepén is ezen állammemzeti típus gondolati körében indult, ám a kölcsönös vélt vagy valós etnikai sérelmek oda vezették a Monarchia népeit, hogy azonos jogi-politikai keretben, azaz önálló, etnikai alapon szerveződött nemzetállami keretek nélkül már nem tudták elképzelni a mindennapjaikat. Amint a fent bemutatott dokumentumok is jelzik, az 1920-as esztendő területi döntése nem érte egészen váratlanul a magyar politikai elitet, hiszen már több évtizedes bizalmas „etnikai feltáró munka” folyt a háttérben.

A dokumentumok másik olvasata viszont egy sokkal összetettebb cselekménysor egyik állomását jelzi, nevezetesen – hasonlóan a nemzeti történetíráshoz, a népi kultúra képéhez – a magyar nemzeti tér tudatos megszerkesztési folyamatának egyik száláról ad áttekintést. A 19. század második, a 20. század első felében a statisztikatudomány, a kartográfia és a geográfia is megfelelt annak az elvárásnak, hogy hozzáadják a maguk szakterületein születő eredményeket a magyar politikai elit és magyar nemzeti vezető szerep legitimációjához. Ennek a szerepnek csak egyik oldala az etnikai térképezés. Az elemenként is nagylélegzetű értelmezést kívánó fogalmak – például a magyar „faj-táj”, gyepű – a kor tértudományának olyan elképzelései, amelyek végül egységes hálónak összeállva azonos célt szolgáltak.¹⁸

¹⁷ OL. K26 -1909-XXV. 181.

¹⁸ A tanulmány szerzője köszönettel tartozik Sallai Jánosnak, aki szíves közlésével felhívta a figyelmet a fenti dokumentumokra. A tanulmány az OTKA T. 046185. sz. pályázat támogatásával készült.

Irodalom

- Altermatt, Urs 2000. *A szarajevói jelzőtűz*. Budapest: Osiris Kiadó
- Arató Endre 1960. A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein. *Történelmi Szemle*, XIII. 3: 444–448.
- Balogh Sándor 2002. *A Magyar Állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Budapest Anno 1984. Budapest: Corvina
- Farinelli, Franco 1999. Text and Image in 18th and 19th-century German Geography: The Witz of Landscapes and the Astuteness of Representation. *Beiträge zur regionalen Geographie*. 49 Jahrgang 38–45.
- Gergely András, A. 1997. *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete
- Hobsbawm, Eric J. 1997. *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas Könyvkiadó
- Hoppál Mihály 1992. *Etnoszemiotika*. Néprajz egyetemi hallgatóknak 14. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem
- Jakabffy Imre 1994. *Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942*. Budapest: Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat
- Katus László 1980. A demográfiai átmenet kérdései a Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle*, 2: 270–289.
- Katus László 1988. A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Hanák Péter (főszerk.) *Magyarország története 1890–1918*. II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1003–1063.
- Katus László 1995. Hungarians and National Minorities: A Demographic Survey (1850–1918). In: Glatz, Ferenc (ed.) *Hungarians and Their Neighbors in Modern Times 1867–1950*. New York: Distributed by Columbia University Press, 13–21.
- Kemény G. Gábor (szerk.) 1952–1985. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I–VI. Budapest: Tankönyvkiadó
- Kemény G. Gábor–Szarka László–Szász Zoltán (szerk.) 1999. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet
- Keményfi Róbert 2001. „...nemzetiségek eseteleges terjeszkedésének megállapítására...” Rövid háttérrel egy Fejérváry miniszterelnökhöz címzett felirathoz. In: Cservényák László (szerk.) *Tanulmányok Farkas József tiszteletére*. Studia Szatmariensia 1. 63–70. Mátészalka
- Keményfi Róbert 2004. *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- Kocsis Károly 1996. Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. *Földrajzi Közlemények*, CXX. (XLIII.) 2–3: 167–180.
- Kocsis Károly 1998. Etnikai földrajz. In: Tóth József–Vuics Tibor (szerk.) *Általános társadalomföldrajz*. I. Budapest–Pécs: Dialog Campus Kiadó, 279–301.
- A Magyar Állam közigazgatási térképe. Az 1900. évi anyanyelvi adatokkal kiegészítve*. (1 : 360 000) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal
- Milleker Rezső 1935. Néprajzi térkép és nemzetiségi kataszter. *Földrajzi Közlemények*, LXIII. 189–205.
- Nagy Ildikó 1997. Rákosi Jenő és a harmincmillió magyar impérium. In: Hanák Péter (főszerk.) *Híd a századok felett*. 295–307. Pécs: University Press

- Schlett István (szerk.) 2002. *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868*. Budapest: TTFK–Kortárs Kiadó
- Sebők László 1994. Utószó. In: Jakabffy Imre: *Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942*. Budapest: Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 85–91.
- Szarka László 1995. *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika*. Pozsony: Kalligram
- Szarka László 1997. Asszimiláció a 20. századi Magyarországon. In: Hanák Péter (főszerk.) *Híd a századok felett*. Pécs: University Press, 397–408.
- Szarka László 1998. *Duna-táji dilemmák*. Budapest: Ister
- Új Magyar Lexikon 4. 1961 Budapest: Akadémiai Kiadó
- Teleki Pál 1934. *Európáról és Magyarországról*. Budapest: Athenaeum Kiadás
- Teleki Pál 1937. Egy néprajzi térképről. *Földrajzi Közlemények*, LXV. 60–70.
- Teleki, Paul-Rónai, Andrew 1937. *The Different Types of Ethnic Mixture of Population*. Budapest: Athenaeum
- Török Zsolt 1987. A térképi modell dialektikája. *Földrajzi Értesítő*, XXXVI. 1–2: 143–152.